

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ

κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Εκφράζω ευγνωμοσύνη πρὸς τοὺς συναδέλφους μου, οἱ ὅποιοι μὲ τὴν ψήφου τους μὲ ἀνέδειξαν στὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἱεραρχίας. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν ἀπερχόμενο πρόεδρο γιὰ τὰ καλά του λόγια. Ὁ κ. Σπύρος Ἰακωβίδης ἄσκησε τὸ λειτούργημα μὲ φαντασία, ἀποτελεσματικότητα, ἀλλὰ πρωτίστως μὲ πραότητα. Εἶμαι βέβαιος ὅτι μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἀγαπητοῦ φίλου καὶ ἐκλεκτοῦ ἐπιστήμονος ἀντιπροέδρου κ. Κώστα Στεφανῆ αὐτὴ ἡ χρονία θὰ κυλήσει ἐπωφελῶς γιὰ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Τὸ αὐτὸ πιστεύω καὶ γιὰ τὴν συνεργασία μὲ τὸν ἐκλεκτὸ Γενικὸ Γραμματέα, κ. Νικόλαο Μαρσανιώτη. Προσβλέπω ἐπίσης στὴ στήριξη τῶν ἀγαπητῶν στελεχῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ διοικητικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὴν καλὴ πορεία της.

*

* *

1. Ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν εἶναι ἔννοια μὲ εὐρύτατο περιεχόμενο, χωρὶς γενικὸς ἀποδεκτὸ ὀρισμὸ. Ὑποδηλώνει τὶς διάφορες ἐνώσεις ἀτόμων ποὺ συγκροτοῦνται καὶ κινητοποιοῦνται γιὰ τὴν προστασία κοινῶν δικαιωμάτων καὶ ἀγαθῶν. Κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία γνωρίζει ἐντυπωσιακὴ παγκόσμια ἀνάπτυξη, χάρις σὲ πλήθος φορέων, σωματείων, μὴ κερδοσκοπικῶν ὀργανώσεων καὶ

* Δημοσίαι Συνεδρία 13 Ἰανουαρίου 2005.

ομάδων. Η στενογραφική όμως αναφορά μόνο στις μη κυβερνητικές οργανώσεις δεν καλύπτει το φαινόμενο στο σύνολό του.

2. Οι αναλυτές δέχονται ότι η έννοια «κοινωνία των πολιτών» έχει τις ρίζες της στην κατά τον Αριστοτέλη «πολιτική κοινωνία». Οι καταστάσεις βέβαια διαφέρουν ανάλογα με τις εποχές, αλλά, αφού γίνεται αναφορά στον Αριστοτέλη, είναι επίκαιρη ή επισήμανσή του ότι «πολλῶν γὰρ ἐπιστατῶν ἡ πολιτικὴ κοινωνία δεῖται» (Πολιτικά, Δ 1299 a 16-17). Εἴκοσι αἰῶνες ἀργότερα ὁ Μελάγγιδων υἱοθετοῦσε στὴ Δύση τὸν λατινικὸ ὄρο *societas civilis* ποὺ φθάνει στὶς μέρες μας ὡς *civil society*, *société civile*, *sociedad civil*, κ.λπ., ἐνῶ στὴ Γερμανία τὸν 19ο αἰῶνα ὁ Friedrich Hegel μὲ τὸν ὄρο *bürgerliche Gesellschaft* ἐννοοῦσε τὴν ἀστική κοινωνία τῶν πολιτῶν, καὶ μὲ αὐτὴ τὴν έννοια τὴν ἀντιμετώπισε ὁ Karl Marx. Ἐξάλλου, ρομαντικοὶ στοχαστὲς τοῦ 19ου αἰῶνα τοποθετοῦσαν τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς (μεταξὺ θρησκευτικῆς καὶ κοσμικῆς ἐξουσίας).

3. Ἡ ἐπαναδραστηριοποίηση τοῦ πολίτη ἀποτελεῖ ἐπιστροφή στὶς ρίζες τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας, ὅπως αὐτὴ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλέους (B, 40, 2): «μόνοι γὰρ τὸν τε μὴδὲν τῶν πολιτικῶν μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν», δηλαδὴ μόνο ἐμεῖς θεωροῦμε ὅτι ὄχι μόνο εἶναι ἀδιάφορος, ἀλλὰ καὶ ἀχρηστος ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ κοινά. Ἡ ρῆση οὐσιαστικὰ ἀπηχεῖ ἀρχὲς τῆς σολωνείας νομοθεσίας καὶ θεμελιώνει τὴν ἀξιακὴ ποιότητα τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Αἰστωτέλη ἀποτελεῖ «τὸ πρότερον».

4. Ἐνα χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν εἶναι ὁ ἐθελοντισμὸς. Ὅταν εἴμαστε συνειδητοὶ πολῖτες, τότε μετέχομε, ὀργανωμένα ἢ ὄχι, στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν καὶ ἀπολαμβάνομε τὴ συλλογικότητα καὶ τὴν εὐδαιμονία τῆς προσφοράς. Ἐξάλλου, ἡ ἀπουσία ἐθελοντισμοῦ, ὅπως τὸν ἐννοοῦμε σήμερα, στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἀθήνα, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ διάφορες φάσεις τῆς ζωῆς τους ὅλοι οἱ πολῖτες μετεῖχαν θεσμικὰ στὴ λειτουργία τῆς πολιτείας (τέσσερις φορές σὲ κάθε φεγγάρι).

5. Ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν δὲν εἶναι μόνο έννοια ἀόριστη, εἶναι καὶ έννοια εἰκονική (virtual). Πολλοὶ ἀναρωτιῶνται ποιούς ἐκπροσωποῦν ἢ κάθε μιὰ ἀπὸ τίς ὀργανώσεις καὶ οἱ ἄτυποι φορεῖς. Εὐτυχῶς, δὲν θὰ μάθουμε ποτὲ ποιὸς ἐκπροσωπεῖ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν στὸ σύνολό της ἢ σὲ ὀρισμένους τομεῖς σὲ συγκεκριμένο κράτος, ἀλλῶστε κανεὶς δὲν εἶναι μοναδικὸς ἐκφραστὴς τοῦ δημοσίου συμφέροντος καὶ ὑπάρχουν τουλάχιστον τόσες κοινωνίες τῶν πολιτῶν ὅσα εἶναι καὶ τὰ κράτη. Ἐπιπλέον τῶρα γίνεται λόγος γιὰ διεθνή (international) καὶ

για παγκόσμια (global) κοινωνία των πολιτών. Αν η κοινωνία των πολιτών εἶχε συγκεκριμένους θεσμούς και φορείς, τότε πιθανόν μερικά οργανωμένα συμφέροντα να τὴν εἶχαν ἤδη διεμβολίσει, τιθασεύσει και οικειοποιηθεῖ.

6. *Κανείς δὲν γνωρίζει ἐπίσης, πόσοι εἶναι οἱ φορείς ποὺ ἐνεργοῦν στὸ ὄνομα τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν.* Τὸν Ἰούνιο 2004, οἱ New York Times τοὺς ἐκτιμῶσαν σὲ ἓνα ἑκατομμύριο (προφανῶς στὶς Η.Π.Α.) και τὸν Νοέμβριο 2004, ἡ Le Monde ἔγραφε γιὰ ἓνα ἑκατομμύριο groupements associationnistes στὴ Γαλλία. Ἡ ἀδυναμία καταμετρήσεως ὀφείλεται προφανῶς στὸ ποικιλόμορφο και εὐέλικτο νομικὸ καθεστῶς αὐτῶν τῶν ὁργανώσεων. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὑπαρξὴ τους στὰ διεθνή δρώμενα ἀποτελεῖ στοιχεῖο προαγωγῆς τῆς ιδέας τῆς νομιμότητος σὲ διεθνή κλίμακα, εἶναι ἀναγκαῖο προηγουμένως ἡ λειτουργία τους νὰ ἐντάσσεται σὲ σχήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου τῆς ἑδρας και τῶν παραρτημάτων τους. Ἀπὸ διεθνoὺς πλευρᾶς τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης ἔχει διατυπώσει τὴν ἀνεπιτυχή συνθήκη ἀριθμ. 126/1991 «περὶ ἀναγνώρισεως τοῦ καθεστώτος τῶν διεθνῶν μὴ κυβερνητικῶν ὁργανώσεων» (μὲ δέκα μόνο ἐπικυρώσεις μεταξύ τῶν ὁποίων τῆς Ἑλλάδος). Ὡς πρὸς τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κοινῆς γνώμης, μερικοὶ ἔλαβαν τὸν κόπο νὰ μετρήσουν πόσες φορὲς στὰ τελευταῖα πέντε χρόνια τὸ θέμα ἀπασχόλησε τίς μεγαλύτερες ἐφημερίδες Εὐρώπης και Ἀμερικῆς και διαπίστωσαν ὅτι ἡ αὐξηση εἶναι γεωμετρική. Ἄγνωστη εἶναι ἐπίσης ἡ ἀναλογία ἐκείνων τῶν ἰδιωτικῶν φορέων ποὺ ἀναπτύσσουν ὄχι ἐσωτερική, ἀλλὰ διεθνή δράση στὸν ὑπὸ κρίση τομεᾶ.

7. *Εἰδικότερα ὡς πρὸς τὴν προστασία τοῦ δημοσίου συμφέροντος, ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ ἓνα σχῆμα ἐπικουρικότητος, γιατί ἐξ ὀρισμοῦ τὸ δημόσιο συμφέρον ἐκφράζεται πρωτίστως ἀπὸ τὰ συντεταγμένα και τὰ ἄλλα ὅργανα τοῦ κράτους, καθὼς και ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες θεσμοὺς τῆς κοινωνίας.* Καὶ εἶναι ὀρθό, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίζονται διακριτοὶ οἱ ρόλοι, κοινωνικοὶ θεσμοί, ὅπως ἡ Ἐκκλησία και τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα, νὰ ἰδρῶν χωριστὲς μὴ κυβερνητικὲς ὁργανώσεις. Ἀνάλογα μὲ τοὺς τομεῖς στοὺς ὁποίους δραστηριοποιοῦνται, οἱ ὁργανώσεις συνεργάζονται μὲ τὸ κράτος, τὸ ὑποκαθιστοῦν ἢ και ἐκφράζουν τὴν ἀντίθεσή τους σὲ ἐπιλογές του.

8. *Στὴ σύγχρονη ἐποχή, ἡ ἔννοια κοινωνία τῶν πολιτῶν εἶναι σχεδίασμα τῆς δυτικῆς πολιτικῆς και οἰκονομικῆς φιλοσοφίας μὲ σημεῖο ἐκκινήσεως τὰ ἔργα τῶν Σκωτσέζων διανοητῶν τοῦ 18ου αἰῶνα.* Ἀναντιρρήτως δέ, συνέτεινε κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα στὴν κατάργηση τῆς δουλείας, τὴν ἀνάδειξη τοῦ γυναικείου κινήματος και τοῦ συνδικαλισμοῦ, τὴν προστασία τῶν ἀσθενῶν, τραυματιῶν, αἰχμηλῶν και ἀμάχων κατὰ τίς ἐνοπλες συρράξεις. Ἦδη λοιπὸν ἀπὸ τότε, οἱ στόχοι

της κοινωνίας των πολιτών εντάσσονταν περισσότερο στις αντιλήψεις περί του φιλελευθερισμού, παρά στη στενή συνάρτηση προς την ελευθερία της αγοράς. Είναι όμως επίσης αναντίρρητο ότι εκδηλώθηκε στο πλαίσιο του καπιταλισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε με τη βιομηχανική επανάσταση και τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές εξορμήσεις της εποχής εκείνης.

9. Ο δημόσιος χώρος (public domain) προσδιορίζεται επίσης με δυσκολία, ως ο χώρος εκείνων των δραστηριοτήτων που τοποθετούνται μεταξύ της οικογενείας και του κράτους. Οι όπαδοί του κράτους προνοίας προσπάθησαν να θέσουν το δημόσιο καθήκον και το δημόσιο συμφέρον πριν από τα κέρδη της αγοράς και τα ιδιωτικά συμφέροντα. Ελέγχθη ότι στο σύνθημα «*ας προσέχει ο αγοραστής*» ή απάντησή είναι «*ας προσέχει ο πωλητής*», επειδή για διαφόρους λόγους, ο αγοραστής δεν έχει συνήθως τη δυνατότητα να προσέχει. Έμπιστεύεται την επαγγελματική ικανότητα και τον επαγγελματικό λόγο του πωλητή.

10. Απαραίτητο λοιπόν στοιχείο για την υγεία της οικονομίας της αγοράς, κατά την άποψη αυτή, αποτελεί ο επαγγελματισμός. Σύν τῷ χρόνῳ όμως, ακόμη και μέσα στο πλαίσιο του κράτους προνοίας, πολλοί επαγγελματίες πίστεψαν ότι, επειδή ειδικεύονται στους χειρισμούς των μηχανισμών της αγοράς, μπορούσαν να αγνοήσουν τον ρόλο τους ως παραγόντων και του δημοσίου χώρου. Η ύβρις εκδηλώθηκε μεταξύ άλλων με την αντιμετώπιση των εργαζομένων μόνο με οικονομικά κριτήρια, τις απάνθρωπες κατασκευές στις πόλεις, την ανατροπή των ὄρων της γεωργικής παραγωγής, την αλόγιστη χρησιμοποίηση της ενέργειας και την περιφρόνηση προς το φυσικό περιβάλλον.

11. Εξάλλου, αρκετοί διανοητές, ιδίως πανεπιστημιακοί, επηρεασμένοι και αυτοί από τις εξειδικεύσεις αγνόησαν τις υποχρεώσεις τους προς το δημόσιο ήθος, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργείται ψευδές χάσμα μεταξύ εκείνων που παρέχουν υπηρεσίες (δημόσιες και ιδιωτικές) και εκείνων που είναι οι αποδέκτες τους (οί χρήστες, users).

12. Ο 20ός αιώνας γνώρισε δύο μεγάλες ανατροπές που υπήρξαν καταλυτικές για τα ζητήματα που μᾶς απασχολούν. Η πρώτη, μετά το 1917, επαγγέλθηκε και πραγματοποίησε τη συγκέντρωση ὅλων των μέσων παραγωγής από το κράτος, και ἡ δεύτερη, μετά τῆ δεκαετία τοῦ 1980, επαγγέλλεται παγκοσμίως και πραγματοποιεῖ τὴν ιδιωτικοποίηση. Σήμερα, τὸ κυρίαρχο σύνθημα εἶναι ἡ ιδιωτικοποίηση, ἡ ὁποία παρουσιάζει τουλάχιστον δύο ὄψεις: ἀφενὸς ἐκδηλώνεται με τὴ μετατροπὴ ὀργανισμῶν καὶ ἐπιχειρήσεων ποὺ ἕως τώρα ἀνήκαν στὸ δημόσιο τομέα σὲ ιδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, καὶ ἀφετέρου ἀποτελεῖ ἰδεολογία ποὺ διαχέεται σὲ

όλες τις εκδηλώσεις της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής. Η δεύτερη εκδοχή, εκείνη της ιδεολογίας, είναι ή σπουδαιότερη, γιατί ανατρέπει σειρά καθιερωμένων αρχών, αξιών και δογμάτων. Όδηγεί σε ανακατανομή των περιοχών δράσεως της δημοσίας και της ιδιωτικής σφαίρας, εντάσσει νέους δράστες (actors είναι ο καθιερωμένος όρος) στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή και παγκοσμιοποιεί αρνητικά και θετικά στοιχεία της οικονομίας της αγοράς.

13. Σε αυτό το πλαίσιο θα έπρεπε να είναι αναμενόμενη ή έστω άρρυθμη και άτακτη παρέμβαση της κοινωνίας των πολιτών. Άς μη λησμονούμε, ότι σε όλες τις προσεγγίσεις του ιδεώδους της δημοκρατίας από τον Thomas Hobbes και τον J.-J. Rousseau ως σήμερα γίνεται αναφορά σε κάποιο «συμβόλαιο» (*pactum, contrat*) μεταξύ του λαού και της πολιτικής εξουσίας. Ύπενδυμίζω ότι στον *Leviathan* ο Thomas Hobbes τονίζει ότι με το συμβόλαιο το κράτος αναλαμβάνει την εύθυνη προστασίας των πολιτών. Αν αυτή η προστασία κάμπτεται ή παύει να υπάρχει τότε δημιουργείται αναρχία και ρήξη των δεσμών πολίτη/κράτους.

14. Συναφώς πρέπει να λεχθεί ότι στην εποχή μας υπάρχουν και αρκετές εσφαλμένες αντιλήψεις περι της κοινωνίας των πολιτών. Η πρώτη, είναι εκείνη που την αντιμετωπίζει αποκλειστικά ως κίνηση για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων. Άλλα το ζητούμενο από την παρέμβαση είναι ή επίτευξη ισορροπίας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των πολιτών, αφού σε κάθε περίπτωση οί δύο αυτοί παράγοντες είναι αλληλένδετοι. Η δεύτερη εσφαλμένη αντίληψη, είναι ότι ή κοινωνία των πολιτών πρέπει να αντιμετωπίζεται ως κάποια αντατρεπτική δύναμη αφού στις δημοκρατικά συντεταγμένες πολιτείες οί πολίτες εκφράζονται με την ψήφο τους, εκλέγουν κατά τακτά διαστήματα τούς αντιπροσώπους του λαού και στο πλαίσιο της νομιμότητας λειτουργεί πληθώρα νομοθετικών, εκτελεστικών και δικαστικών θεσμών. Άρα δεν χρειάζεται επιπλέον όργάνωση των πολιτών. Άλλα ή ήθικη βάση της δημοκρατίας βρίσκεται στην ουσιαστική συμμετοχή. Η δε κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται ως «ή δημοκρατία των πλέον δραστηρίων».

15. Παρά το γεγονός όμως ότι οί εκδηλώσεις της κοινωνίας των πολιτών γίνονται όλοένα εμφανέστερες σε παγκόσμια κλίμακα, εν τούτοις σε αρκετά κράτη (μεταξύ των οποίων κράτη με μακρά παράδοση στον τομέα αυτό) παρατηρείται κάποια κάμψη του ενδιαφέροντος για τά κοινά. Αυτό ίσως όφείλεται σε κυκλικές εκδηλώσεις κοινωνικής αδιαφορίας σε κοινωνίες στις όποιες δημιουργούνται αισθήματα κορεσμού, όπως επίσης και στις πολύ φτωχές κοινωνίες που κρίνουν ότι τά περιθώρια έλπίδας για τά μέλη τους είναι μικρά. Πέρα από αυτή την έπι-

σήμανση, τὸ φαινόμενο ἔχει κατακλύσει τὶς περισσότερες χώρες τοῦ κόσμου καὶ ἐκδηλώνεται σὲ διεθνῆς ἐπίπεδο.

16. Ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν ἐνδυναμώθηκε πέρα τῶν κρατικῶν συνόρων μὲ τὴ δημιουργία, ἰδίως μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1970, δικτύων (networks) πολιτιστικῆς, πολιτικῆς, θρησκευτικῆς, κοινωνικῆς, οἰκολογικῆς καὶ ἄλλης συνεργασίας. Στὶς πρώτες φάσεις ἐμφανίσθηκε σὲ τομεῖς τῆς ἀλληλεγγύης γιὰ τὴν εἰρήνη καὶ τὸν ἀφοπλισμὸ καὶ αὐτὰ τὰ δίκτυα μεταξὺ ἀνθρώπων ἀπὸ διάφορα κράτη ἀποκλήθηκαν «ἡ δύναμη τῶν ἀδυνάτων δεσμῶν» (The strength of weak ties).

17. Ἀντικείμενο συζητήσεων ἀποτελεῖ ἡ βαθμιαία ἐγκαθίδρυση γραφειοκρατικῶν μηχανισμῶν σὲ μερικῆς μεγάλης μὴ κυβερνητικῆς ὀργανώσεις μὲ διεθνῆ δράση. Ἡ σημαντικότερη ὅμως κριτικὴ ποῦ ἀσκεῖται στὶς ὀργανώσεις ἀφορᾷ στὴ χρηματοδότηση καὶ τὴ χρησιμοποίηση τῶν πόρων τους. Τὸ εὐλογο ἐπιχειρημα εἶναι πῶς, ὅταν αὐτὲς ἀπαιτοῦν διαφάνεια σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, πρέπει καὶ οἱ ἴδιες νὰ δίνουν τὸ παράδειγμα τῆς διαφάνειας. Τὸ ζήτημα εἶναι περίπλοκο καὶ συνδέεται τόσο μὲ τὶς προϋποθέσεις χρηματοδοτήσεως, ὅσο καὶ μὲ τὶς δράσεις αὐτῶν τῶν ὀργανώσεων. Οἱ ἀρμόδιοι σὲ τρεῖς διεθνεῖς ὀργανισμοὺς (Ἡνωμένα Ἔθνη, Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης) συμφωνοῦν γιὰ τὴν, ἀνά τακτὰ διαστήματα, ἀξιολόγηση τῶν ἀποτελεσμάτων λειτουργίας καθεμιᾶς ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐνώσεις καὶ ὀργανώσεις. Πιστεύουν ἐπίσης, ὅτι ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς δράσεώς τους εἶναι περισσότερο ἀξιόπιστη ὅταν γίνεται ἀπὸ τοὺς χορηγοὺς ἰδιῶτες ἢ τοὺς διεθνεῖς ὀργανισμοὺς, παρὰ ἀπὸ τὸ χορηγὸ κράτος.

18. Μερικῆς μὴ κυβερνητικῆς ὀργανώσεις ἐπικρίνονται ὅτι ὑπάρχουν μόνο γιὰ τὸ θεαθῆναι ἢ ὅτι διαρκῶς ἀσκοῦν κριτικὴ καὶ μάλιστα χωρὶς τεκμηρίωση. Αὐτὲς οἱ ὀργανώσεις χαρακτηρίζονται διεθνῶς ὡς populist, made-for-television καὶ fantaisistes. Σὲ μερικῆς περιπτώσεις γίνεται λόγος περὶ «ἐργολάβων» τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τῶν μειονοτήτων, κ.λπ. ἢ περὶ κυβερνητικῶν πρωτοβουλιῶν ποῦ ἐμφανίζονται μὲ τὸ ἔνδυμα τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν γιὰ τὴν ἐπίτευξη πολιτικῶν στόχων σὲ βάρος ἄλλων κρατῶν (GONGOs, faux nez d'intérêts particuliers inavouables). Αὐτὲς οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι ἀναπόφευκτες ἂν ληφθεῖ ὑπόψη τὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο βρισκόμαστε. Πάντως, ὅσο ὑψηλότερο εἶναι τὸ ἰδεώδες στὸ ὁποῖο στοχεύουν οἱ ὀργανώσεις γενικῶς, τόσο πῶς μεγάλη προσοχὴ ἀπαιτεῖται στὴν ἀξιολόγησή τους. Γι' αὐτὸ προβάλλεται ἡ ἀπαίτηση, οἱ ὀργανώσεις ποῦ ἐπικαλοῦνται τὸ γενικὸ συμφέρον νὰ ἔχουν καθαρὸ, ὑπεύθυνο καὶ συγκροτημένον λόγον, ἀρχὲς καὶ ἀξίες, καὶ ἀνάλογη ἐπιμελητεία, ἔτσι ὥστε μὲ τὴν ἐν γένει συμπεριφορὰ τους νὰ προσελκύουν καὶ ὄχι νὰ ἀπομακρύνουν τὴν κοινωνία.

19. Οί μη κυβερνητικές οργανώσεις πρέπει να έχουν και επίγνωση των δυνατοτήτων τους. Τήν περασμένη εβδομάδα στη Γαλλία, μία πολύ γνωστή διεθνής μη κυβερνητική οργάνωση, που παρέχει ιατρικές υπηρεσίες σε δοκιμαζόμενους λαούς και έλαβε πριν λίγα χρόνια το βραβείο Nobel της ειρήνης, ανακοίνωσε ότι παύει να δέχεται οικονομικές ενισχύσεις υπέρ των θυμάτων των προσφάτων καταστροφών στη νοτιοανατολική Ασία, επειδή κρίνει ότι δεν διαθέτει την απαραίτητη υποδομή για να χρησιμοποιήσει περαιτέρω χορηγίες έπωφελώς υπέρ των θυμάτων. Αύτη η υποδειγματική ενέργεια προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις από άλλες μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι οποίες τήν κατηγορούν ότι δημιουργεί αναστολές στους δότες.

20. Όταν λέμε διεθνής δράση, τήν έννοουμε είτε στο πλαίσιο διεθνών οργανισμών είτε στο έδαφος ξένων κρατών. Καίτοι δέ, ή διάκριση μεταξύ των έσωτερικών και των διεθνών δραστηριοτήτων της είναι δυσχερής, ή διεθνής διάσταση της κοινωνίας των πολιτών καλύπτει κυρίως τέσσερις μεγάλους τομείς: τόν άνθρωπιστικό (σε περιπτώσεις ένόπλων συρράξεων ή φυσικών καταστροφών), τά ανθρώπινα δικαιώματα, τήν ανάπτυξη και τέλος τή θεμελίωση, ενίσχυση και έκσυγχρονισμό των δεσμών με έθραμα τή δημοκρατία.

21. Για να αποκτήσει τήν ιδιότητα της διεθνούς μη κυβερνητικής οργάνωσης μία οργάνωση πρέπει να πληροί όρισμένους όρους, οι όποιοι έχουν ως κοινό παρονομαστή τή δράση σε δύο ή περισσότερα κράτη. Οί άλλοι όροι διαφέρουν από κράτος σε κράτος και από τόν ένα διεθνή οργανισμό σε άλλον, ανάλογα με τó καθεστώς στο όποιο προσβλέπουν οι οργάνώσεις: να γίνονται δεκτές ως παρατηρητές, να αποκτούν συμβουλευτική ιδιότητα ή να μετέχουν σε ενέργειες και προγράμματα του διεθνούς οργανισμού. Πάντως από τής υιοθετήσεως του άρθρου 71 (περί μη κυβερνητικών οργάνωσης) του Χάρτη των Ένωμένων Έθνών (που έγινε με τήν παρέμβαση υπερχιλίων οργάνωσης κατά τή Συνδιάσκεψη του San Francisco τó 1944) ως σήμερα έχουν καταγραφεί τουλάχιστον τρεις γενεές όρων δημιουργίας εταιρικής σχέσεως (partnership) μεταξύ διεθνών οργανισμών και μη κυβερνητικών οργάνωσης, με αντιστοίχως μεταβαλλόμενα ποιοτικά και ποσοτικά κριτήρια επιλογής.

22. Όλοι αύτοι οι μη κρατικοί όρωντες (actors) πολλαπλασιάσθηκαν και πλαισιώνουν σήμερα κατά χιλιάδες τά διεθνή όργανα προστασίας των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Γι' αυτό συνήθως ή δράση μερικών (ó ακτιβισμός τους) δεν είναι ευχάριστη στις κυβερνήσεις. Πρέπει όμως να τονισθεί ότι πολλές διεθνείς συμβάσεις περί ανθρώπινων δικαιωμάτων όρομολογήθηκαν ή ύποστηρίχθηκαν

συστηματικά, όχι από κυβερνήσεις, αλλά από μη κυβερνητικούς οργανισμούς και ενώσεις. Οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών ήταν παρούσες σε όλες τις φάσεις επεξεργασίας της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1950), της Αμερικανικής Συμβάσεως (1979), των Συμφώνων των Ηνωμένων Εθνών (1966), των Συμβάσεων για την κατάργηση των φυλετικών διακρίσεων (1966), των διακρίσεων κατά των γυναικών (1979), των Συμβάσεων κατά των βασανιστηρίων (1984 και 1986), προστασίας του παιδιού (1989), και τέλος κατέστρωσαν σχέδιο Καταστατικού Διεθνούς Ποινικού δικαστηρίου για την υιοθέτηση του όποιου άσκησαν έντονες πιέσεις στις κυβερνήσεις (1996). Παρέχουν επίσης συνδρομή σε έσωτερικούς, οικονομικούς και πολιτικούς πρόσφυγες και μετανάστες.

23. Ίσως το πιο έντυπωσιακό επίτευγμα χιλίων μη κυβερνητικών οργανώσεων από 60 κράτη, είναι η Σύμβαση περί καταργήσεως των ναρκών κατά προσωπικού του 1997. Στή συντονιστική οργάνωση δόθηκε και το βραβείο Nobel της ειρήνης. Για όσους δεν το γνωρίζουν, οι νάρκες κατά προσωπικού είναι ιδιαίτερος δημοφιλής σε κυβερνώντες στην Αφρική και την Ασία, όπου οι εταιρείες εξοπλισμών τις χαρίζουν άφειδώς με την αγορά κάθε πολεμικού αεροσκάφους. Οι κυβερνήσεις τις κατασπείρουν, είτε στα διεθνή τους σύνορα είτε στα όρια που τους χωρίζουν από τους τοπικούς επαναστάτες. Δεν παίρνουν όμως τον κόπο να χαρτογραφήσουν τα ναρκοπέδια και κανείς δεν γνωρίζει επακριβώς που βρίσκονται. Η εκπρόσωπος της Διεθνούς Επιτροπής του Έρυνδρου Σταυρού, κυρία Denise Doswald Beck, σημειώνει ότι, ενώ η παραγωγή της κάθε νάρκης κατά προσωπικού στοιχίζει ένα δολλάριο, η εξουδετέρωσή της στοιχίζει χίλια δολλάρια. Οπότε παραμένουν εκεί όπου τοποθετήθηκαν, ώσπου να ανατιναχθούν από αυτές οι περαστικοί άνθρωποι, κυρίως παιδιά.

24. Στην Ελλάδα, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών με διεθνείς δραστηριότητες εμφανίζουν κινητικότητα κατά τη δεκαετία του 1980 και ιδίως μετά τα γεγονότα στη Βαλκανική το 1991. Ακόμη και σήμερα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων αυτών των οργανώσεων είναι προσανατολισμένο προς τους γείτονές μας, της Τουρκίας περιλαμβανομένης. Σημαντικό βήμα για τη συγκροτημένη κρατική ενίσχυση αυτών των πρωτοβουλιών έγινε με τη σύσταση στο Υπουργείο των Εξωτερικών της Ειδικής Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (ΥΔΑΣ). Η υπηρεσία φροντίζει, ώστε να γίνονται γνωστές στη χώρα μας οι αναπτυξιακές επιλογές των Ηνωμένων Εθνών και τα προγράμματα του ΟΟΣΑ (του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Αναπτύξεως) και της

Ευρωπαϊκής Ένωσης σε Αφρική, Ασία, Λατινική Αμερική και Ανατολική Ευρώπη. Υπάρχει, πέρα των βαλκανικών περιπετειών μας, στον αναπτυσσόμενο κόσμο πεδίο πρόσφορο για την ελληνική εξωτερική πολιτική και προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να ενταθεί το ενδιαφέρον της Ελλάδος. Η Υπηρεσία έχει ως τώρα εγγράψει σε *Ειδικό Μητρώο 100 ελληνικές μη κυβερνητικές και άλλες οργανώσεις*, που ανταποκρίνονται στα κριτήριά της για την πραγματοποίηση αναπτυξιακών προγραμμάτων και την έκτακτη ανθρωπιστική βοήθεια στον αναπτυσσόμενο κόσμο, με την οικονομική ενίσχυση του ελληνικού κράτους. Αναφέρουμε εδώ το ενδιαφέρον βιβλίο που επιμελήθηκαν δύο νέοι επιστήμονες, οί Παντελής Σκλιάς και Αστέρης Χουλιάρας, με τον αμφίσημο τίτλο «Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών», ως επίσης και με τη συμβολή ανδρών και γυναικών που βιώνουν αυτή την εμπειρία. Σημαντική επίσης είναι η συμβολή του υπό τη διεύθυνση των Νίκου Μουζέλη και Περικλή Βασιλόπουλου περιοδικού «Κοινωνία Πολιτών» όπου δημοσιεύονται και θεωρητικές προσεγγίσεις πολλών προβλημάτων της κοινωνίας των πολιτών.

25. Υπογραμμίζουμε ότι η κρατική ενίσχυση έχει ή πρέπει να έχει ως αντικείμενο την πραγματοποίηση διεθνών αναπτυξιακών στόχων και ανθρωπιστικής βοήθειας με τη συναίνεση της πολιτείας. Υπάρχουν όμως και λειτουργούν εύδοκίμως με άποφασιστική παρουσία στις διεθνείς σχέσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις, σωματεία και ιδρύματα, τα όποια ούτε λαμβάνουν, ούτε ζητούν την κρατική ενίσχυση. Άλλες πάλι οργανώσεις ενισχύονται μόνο ή από κοινού από διεθνείς διακυβερνητικούς και ιδιωτικούς φορείς.

26. Βασικό στοιχείο για τη δράση των οργανώσεων σε ένοπλες συρράξεις στα ξένα κράτη είναι η πολιτική ουδετερότητα. Αυτή τη στάση τηρεί προς τιμήν της, εδώ και 170 χρόνια, η Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού, παρά τις επικρίσεις που δέχεται. Δυστυχώς, τον τελευταίο καιρό, στις μεγάλες ένοπλες συρράξεις οί εμπόλεμοι, και ιδίως η κατέχουσα δύναμη, ζητούν από τα στελέχη των ανθρωπιστικών οργανώσεων να παραβιάζουν την ουδετερότητά τους και να τους δίνουν πληροφορίες περί του αντιπάλου. Αυτή η κατάσταση θέτει υπό αμφισβήτηση, ιδίως απέναντι στους τοπικούς πληθυσμούς, την ουδετερότητα και την αξιοπιστία των οργανώσεων και διακυβεύει την ασφάλεια των στελεχών τους. Χαρακτηριστική είναι η πρόσφατη αποχώρηση ανθρωπιστικών οργανώσεων από το Αφγανιστάν και το Ιράκ. Έξάλλου, η συνήθης στις μέρες μας εκτός κανόνων διεξαγωγή των έγχροπραξιών μεταξύ κρατικών ενόπλων δυνάμεων και αγνώστων αντιπάλων έχει ως αποτέλεσμα οί διάφοροι επαναστάτες, τρομοκράτες

κ.λπ., να συλλαμβάνουν όμηρους και να εκτελούν μέλη των ανθρωπιστικών οργανώσεων. Και σε περίπτωση επίσφαλούς έκεχειρίας, οι ανθρωπιστικές οργανώσεις βρίσκονται κυριολεκτικώς μεταξύ δύο πυρών. Αύτη τήν ώρα, καταγράφονται τουλάχιστον είκοσι ένοπλες συρράξεις και άλλες τόσες εντάσεις στον κόσμο μας. Τήν περασμένη Κυριακή υπογράφηκε ή δέκατη κατά σειρά “όριστική” συμφωνία για τήν ειρήνευση στο Darfour του Σουδάν, αλλά ή σφαγή των αμάχων συνεχίζεται.

27. Δέν υπάρχει διεθνής διακυβερνητικός οργανισμός ή συνδιάσκεψη, όπου τον τελευταίο καιρό να μή έχει ενταθεί ή παρουσία οργανώσεων τής κοινωνίας των πολιτών. Στις μεγάλες Συνδιασκέψεις των Ηνωμένων Έθνων, από έννιακόσιες στις άρχές του 1990 έφθασαν τις τρισήμισυ χιλιάδες τό 2002. Από τό Rio de Janeiro (1992) για τό περιβάλλον, στη Βιέννη (1993) για τά ανθρώπινα δικαιώματα, στο Κάιρο (1994) για τον πληθυσμό και τήν ανάπτυξη, στο Πεκίνο (1995) για τή μή-διάκριση κατά των γυναικών, στο Durban (2001) κατά του ρατσισμού, στο Johannesburg (2002) για τή διαρκή ανάπτυξη. Σημειωτέον ότι ή έννοια διαρκής ανάπτυξη (Sustainable Development) έπινοήθηκε από όργανωση τής κοινωνίας των πολιτών. Η άδρόα συμμετοχή έδειξε όμως επίσης πόσο διαφορετικές είναι οι κυρίαρχες αντίλήψεις από τις διάφορες μή κυβερνητικές οργανώσεις, μεταξύ των οποίων οι έπιλογές όχι μόνο διαφέρουν, αλλά συχνά είναι και άλληλοσυγκρουόμενες.

28. Στα Ηνωμένα Έθνη, εκτός από τήν αυτόνομη έντονη παρουσία των οργανώσεων αυτών στον τομέα τής προλήψεως παραβιάσεων και του διεθνούς έλέγχου έφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπου ό πρόσφατος θεσμός του Έπατου Άρμοστή είναι έργο τους, έχουν έπιτύχει στο καθαρά πολιτικό πεδίο, στο Συμβούλιο Ασφάλειας, τή λεγόμενη Diego Arrias Formula, δηλαδή τήν άτυπη κατά τακτά διαστήματα συνάντηση εκπροσώπων μή κυβερνητικών οργανώσεων και πρέσβων κρατών μελών του Συμβουλίου Ασφάλειας, για τήν ανταλλαγή απόψεων έπι τής ήμερησίας διατάξεως. Στη Γενική Συνέλευση, όπως και στα άλλα όργανα των Ηνωμένων Έθνων, εκφέρουν γνώμη έπι σχεδίων ψηφισμάτων και μερικές φορές είναι έμπνευστές ψηφισμάτων. Οι μή κυβερνητικές οργανώσεις βρίσκονται παντού: στους ειδικευμένους οργανισμούς τής οικογενείας των Ηνωμένων Έθνων (UNESCO, Διεθνής Όργάνωση Έργασίας, Διεθνής Τράπεζα, Παγκόσμια Όργάνωση Τροφών και Γεωργίας, Παγκόσμια Όργάνωση Υγείας, κ.λπ.), λιγότερο στον Παγκόσμιο Όργανισμό Έμπορίου, στον δέ Διεθνή Όργανισμό Ναυτιλίας περίου, εκδηλώθηκε κρίση κατά τήν άνίχνευση των μεθόδων μιας από αυτές. Η παρέμβαση τής κοινωνίας των πολιτών είναι ιδιαίτέρως άισθη-

τή σέ περιφερειακούς Όργανισμούς, όπως τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης καὶ ὁ Όργανισμὸς τῶν Ἀμερικανικῶν κρατῶν. Στὴν Ἀφρικανικὴ Ένωσις ἐμφανίζονται συνήθως μὴ ἀφρικανικὲς ὀργανώσεις. Τὸ δὲ περιεργὸ εὐρωπαϊκὸ Σύνταγμα τοῦ 2004, θωπεύει θεβαίως καὶ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθεῖ ὅτι κυβερνητικοὶ ἐμπειρογνώμονες καὶ διπλωμάτες μερικές φορές δυσανασχετοῦν, ἐπειδὴ παρεμβάσεις μὴ κυβερνητικῶν ὀργανώσεων τοὺς ἐμποδίζουν νὰ διαπραγματευθοῦν μὲ νηφαλιότητα καὶ ρεαλισμὸ καὶ ἔτσι υἱοθετοῦνται ψηφίσματα ποὺ λησμονοῦνται ταχέως ἢ συνάπτονται πολυδιαφημισμένες διεθνεῖς συνθήκες, ποὺ ἀποδεικνύονται δυσεφάρμοστες.

29. Οἱ ὀργανώσεις ἔχουν ἐπίσης κατορθώσει νὰ παρεμβαίνουν σὲ διεθνεῖς διαδικασίες, ἰδίως ἐνώπιον διεθνῶν δικαστηρίων, ὅχι ἀπευθείας ὡς προσφεύγοντες, ἀλλὰ μὲ τὴν ιδιότητα τῶν ἐμπειρογνομένων ἢ ὑπὸ τὴν κάλυψη κρατῶν. Στὸ Διεθνὲς Δικαστήριον τῆς Χάγης, ὅπου τηροῦνται οἱ παραδοσιακὲς διαδικασίες, οἱ μὴ κυβερνητικὲς ὀργανώσεις ἦταν μεταξὺ ἐκείνων ποὺ προκάλεσαν τὴν ἀντιφατικὴ Γνωμοδότηση περὶ τῆς νομιμότητος τῶν πυρηνικῶν ὄπλων (1996). Στὰ Διεθνή Δικαστήρια τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καλοῦνται ὡς *amicus curiae*, ἐνῶ συχνὰ συντάσσουν τίς ἀτομικὲς προσφυγές, ἰδίως ἐκεῖνες ποὺ προέρχονται ἀπὸ πολίτες κρατῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Μερικὲς κυβερνήσεις ἐξεδήλωσαν δυσφορία, ὅταν τὸ 2001, τὸ νέο Εἰδικὸ δικαιοδοτικὸ ὄργανο (Panel) τοῦ Παγκόσμιου Όργανισμοῦ Έμπορίου δέχθηκε τὴν παρέμβαση μὴ κυβερνητικῶν ὀργανώσεων σὲ δύο πολύχροτες ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἀλιεία τῆς γαρίδας, ἀλιεία ποὺ καταστρέφει τίς θαλάσσιες χελῶνες, καθὼς καὶ γιὰ τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ ἀμιάντου, ὅταν βλέπτει τὴν υἱεία μας.

30. Ἐπειδὴ ἀναφερθήκαμε στὸν νέο Παγκόσμιον Όργανισμὸν Έμπορίου (World Trade Organization), ὁ Mike Moore, πρῶν ἐργάτης σὲ σφαγεία καὶ μετέπειτα πρωθυπουργὸς τῆς Νέας Ζηλανδίας, στὸ πρόσφατο βιβλίον του *A World Without Walls* ("Ένας κόσμος χωρὶς τείχη), δείχνει πόσο ἐνοχλήθηκαν οἱ παράγοντες τοῦ Όργανισμοῦ καὶ ὁ ἴδιος ὡς Γενικὸς Διευθυντὴς του, ἀπὸ τίς διαδηλώσεις ποὺ ἔγιναν στὸ Seattle τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, κατὰ τὴν ἐκεῖ σύνοδο τὸν Νοέμβριον 1999. Τὸ ἐπιγεῖρημα ἦταν, μάλιστα, ὅτι οἱ διαδηλώσεις ὑπῆρξαν ἐπιβλαβεῖς γιὰ τὰ αἰτήματα ποὺ προβλήθηκαν, ἀφοῦ μέσα στίς αἰθούσες τῆς Συνόδου, ἐκτός τῶν κυβερνητικῶν ἀντιπροσώπων, ὑπῆρχαν περισσότεροι ἀπὸ 700 ἀντιπρόσωποι σωματείων, ἐνώσεων καὶ ὀργανώσεων μὴ κυβερνητικῶν, ποὺ μποροῦσαν νὰ ὑποστηρίξουν τίς ἴδιες ἢ παραπλήσιες θέσεις μὲ τοὺς διαδηλωτές. Ἡ ἀποψη αὐτή, ἢ ὅποια ἔχει ἐπανειλημμένως ὑποστηριχθεῖ, εἶναι ἀνιστόρητη, γιὰτὶ ὁ διάλογος

μεταξύ του δρόμου και της εξουσίας στο πλαίσιο του συγχρόνου καπιταλισμού άρχισε πολύ νωρίτερα από τον 18ο αιώνα και συνεχίζεται, ασχέτως αν τα πιο σημαντικά τμήματα των διεκδικητών έχουν εν τῷ μεταξύ θεσμοθετηθεί. Να μη λησμονούμε εξάλλου, ότι το Seattle είναι σήμερα η έδρα της Boeing και της Microsoft και ότι εκεί πραγματοποιήθηκε το 1919 η πρώτη γενική άπεργία στην ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών.

31. Πρέπει όμως να τονισθεί, ότι άλλο είναι η παρουσία, ή συνεργασία, οι πρωτοβουλίες στα διεθνή όργανα και οι παρεμβάσεις στους διαδρόμους, και άλλο ο βαθμός επηρεασμού των διεθνών οργανισμών και των κυβερνήσεων. Η ασφαλής διάκριση δεν είναι πάντοτε δυνατή. Επίσης, οι πρωτοβουλίες που αναπτύσσονται από διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις στο έδαφος των κρατών ύποδοχής είναι αναγκαίο να τυγχάνουν τουλάχιστον της άνοχής των ενδιαφερομένων κυβερνήσεων και της εμπιστοσύνης των τοπικών πληθυσμών. Άλλως, εμπλέκονται στην προβληματική και τη ρητορική των ξένων επεμβάσεων. Η άποτελεσματικότητα αυτού του νέου φαινομένου εξαρτάται λοιπόν από σωρεία παραγόντων, οι οποίοι δεν είναι δυνατό να εξετασθούν απόψε.

32. Στις μέρες μας το κράτος έχει να διαδραματίσει ρόλο διαφορετικό, αλλά σημαντικό σε σχέση προς το παρελθόν. Έρωτάται όμως πρώτον, για ποιό κράτος από τα 198 που κοσμούν το πάνθεον των Ηνωμένων Έθνών μιλάμε, και αν έχουν δημιουργηθεί στο εθνικό και το διεθνές πεδίο, χάρη στους υπάρχοντες 600 διεθνείς διακυβερνητικούς οργανισμούς, τα κανονιστικά εκείνα πλαίσια και οι διαδικασίες έλέγχου που σε κάθε περίπτωση θα διαφυλάσσουν το δημόσιο συμφέρον, τώρα πιά, σε παγκόσμια κλίμακα. Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από την άπελευθέρωση δυνάμεων από και προς όλες τις κατευθύνσεις, και η κοινωνία των πολιτών μπορεί να συνδράμει τους παράγοντες του δημοσίου συμφέροντος διεθνώς. Να δώσει δείγματα παγκόσμιας άλληλεγγύης προς τους χειμαζομένους, τους πενομένους, τους άσθενείς, τα θύματα παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να βοηθήσει για τή θεσμική ανάδειξη ενός καλύτερου κόσμου.

33. Οι προσωπικές μας έμπειρίες από τα τριάντα χρόνια πολύμορφης θητείας στους διεθνείς οργανισμούς και ιδίως στα Ηνωμένα Έθνη, το Συμβούλιο της Εύρώπης και την Εύρωπαϊκή Κοινότητα / Ένωση είναι πολλές. Έπικαλοῦμαι τέσσερις. Πώς να λησμονήσω τον βοηθό έπίσκοπο της Γουατεμάλας, ίδρυτή κατά τη δεκαετία του 1990 μιās οργανώσεως υπέρ των θυμάτων βασανιστηρίων, ο οποίος, άφου κάλεσε επί τόπου εκπροσώπους του Γενικού Γραμματέως των Ηνωμένων Έθνών και της Εύρωπαϊκής Ένώσεως για να διαπιστώσουν την κατά-

σταση, τήν ἄλλη μέρα βρέθηκε δολοφονημένος. Πῶς νὰ λησμονήσω τὸ πανηγύρι ποὺ ἔστησαν ἰθαγενεῖς πληθυσμοὶ στὴν Κεντρικὴ Ἀμερικὴ, ὅταν μὲ τὴ βοήθεια ἰδιωτικῶν ὀργανώσεων καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως ἀπέκτησαν ὄνομα καὶ ταυτότητες, ἐνῶ προηγουμένως δὲν τοὺς ἀναγνώριζαν οὔτε καν νομικὴ προσωπικότητα. Πῶς νὰ λησμονήσω τὴν ἐμφάνιση ἀπὸ τὸ τίποτα στὴ Σαχάρα, χίλια μίλια νοτιῶς τῆς Μεσογείου, τοῦ καραβανοῦ μὲ τοὺς ἐθελοντὲς συνεργάτες τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν, ποὺ μιὰ φορὰ τὴν ἐβδομάδα τὸ δειλινό, ὅταν ἡ θερμοκρασία τῶν 45 βαθμῶν εἶναι πιὸ ὑποφερτὴ, ἔρχονται γιὰ νὰ διανεμῶν στὰ οὐλιαῖατ (τοὺς οἰκισμοὺς) τῶν Σαχαρανοῦ τρόφιμα καὶ φάρμακα. Τὰ προβλήματα ἐκεῖ παραμένουν ἅλτα ἐπὶ δεκαετίες. Πῶς νὰ μὴ θαυμάσω τοὺς νέους ἀνθρώπους ποὺ μὲ τὴν πρώτη πρόσκληση δέχονται μὲ ἐνθουσιασμὸ νὰ μεταβοῦν ὅπουδήποτε στὸν ἀναπτυσσόμενο κόσμον καὶ στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη γιὰ νὰ παράσχουν ἰατρικὲς ὑπηρεσίες, νὰ βοηθήσουν στὴν ἀποκατάσταση ὑπηρεσιῶν καὶ λειτουργιῶν, νὰ διασώσουν παιδιὰ, νὰ εἰσφέρουν στὴν ἐκπαίδευση, νὰ ἀναδείξουν τὸν ρόλο τῆς γυναίκας, νὰ διδάξουν σὲ τοπικοὺς παράγοντες τὸ κράτος δικαίου μὲ τὴν ἐλπίδα τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ.

34. Γιὰ ὅλα ὅσα προανέφερα γίνεται πλέον αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τῆς θεωρίας. Κατὰ τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια (Κ, 8), ὁ θεωρητικὸς βίος ἀποτελεῖ τὴν ὑπέροχη εὐδαιμονία γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Τίθεται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, ὅπως ἐμφανίζεται σήμερον, δαμάζεται, καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ, ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ σκέψη. Βέβαια, κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν ἀπασχολεῖ τὴν παγκόσμια γραμματεία καὶ τὶς ἀναλύσεις τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν. Τὸ ἐρώτημα ὅμως ἀφορᾷ στὴ δομικὴ ἀνάλυση καὶ μάλιστα ἐκείνη ποὺ διευρύνεται ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ Hans Georg Gadamer, ὅτι ἡ ἐρμηνευτικὴ διαδικασία στὴν πορεία τῆς πρὸς τὴ θεωρία πρέπει νὰ ἐκτείνεται πέρα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

35. Τὸ δημόσιο καὶ τὸ ἰδιωτικὸ συμφέρον συνιστοῦν ἐνιαῖο σύνολο, τοῦ ὁποίου ὁ καθένας μας κατέχει ἓνα τμῆμα, κατ' ἀναλογίαν πρὸς ὅτι καλεῖται σύμβολον στὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος (191 d). Ἡ πρωταρχικὴ ἰδέα πρέπει νὰ εἶναι πῶς οἱ πρωτοβουλίες καὶ οἱ δράσεις τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν εἶναι ἐπάλληλες καὶ ὄχι ἀντικρουόμενες. Ὁ Antonio Gramsci στὶς «Σημειώσεις τῆς φυλακῆς» ὑποστήριξε ὅτι ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν ὀφείλει νὰ ἀντιμάχεται τὸ κράτος, ἀλλὰ αὐτὸ ἰσχύει ἀπέναντι στὸ ὀλοκληρωτικὸ κράτος. Γιατί, ὁ ρόλος τῶν ὀργανώσεων διαφέρει, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν πραγματοποιεῖται μέσα στὴ δημοκρατία ἢ ἐκτὸς αὐτῆς. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ δράση δίνει τὴ χαρὰ τῆς συμμετοχῆς,

ένώ στή δεύτερη αποτελεί *ἐπικίνδυνη περιπέτεια*. Οἱ ἐρευνητές ἀνατρέχουν στὸν Alexis de Tocqueville, —ὁ ὁποῖος τὸν 19ο αἰῶνα στὶς πραγματείες του περὶ τῆς δημοκρατίας ὑποστήριξε τὴν ἀνάγκη δημιουργίας ἐνδιαμέσων δεσμῶν (*institutions intermédiaires*)— καὶ ὑπολαμβάνουν ἔτσι τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν ὡς *ἐνδιάμεσο δεσμό*.

36. Ὁ μεσοπόλεμος (1918-1939) ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς στιγμὲς φιλοσοφικῆς, καλλιτεχνικῆς, λογοτεχνικῆς, ἐπιστημονικῆς καὶ γενικότερα κοινωνικῆς ἀγωνίας. Παρόμοια ἀνάλαμπὴ χαρακτήρισε τὶς πρώτες μετὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιον πόλεμο δεκαετίες (1950-1970). Σήμερα μᾶλλον ζοῦμε τὴν ἀπορία θεωρίας σὲ εὐρὺ φάσμα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Πάντως, ἀνεξαρτήτως περιόδου, οἱ ἐκφραστές τοῦ συγχρόνου φιλελευθερισμοῦ, ἀπὸ τὸν Friedrich von Hayek καὶ τὸν Karl Popper στὸν John Rawls καὶ πολὺ πρόσφατα στὸν John Gray, δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Μία ἐξήγηση τῆς σιωπῆς τοὺς εἶναι ἴσως πῶς ἡ κίνηση, ὅταν ἔγραψαν οἱ περισσότεροί ἀπὸ αὐτοὺς, δὲν εἶχε λάβει τὴ σημερινή της ἔκταση. Ἄλλη ἐξήγηση θὰ μπορούσε νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ ὅτι ἡ νεο- ἢ παλαιο-φιλελεύθερη θεωρία ἔδειχνε πάντοτε μεγάλη ἐμπιστοσύνη στὸν *αὐτο-ρυθμιστικὸ* (*self-regulatory*) χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς, θεωροῦσε καὶ θεωρεῖ ἐπαρκεῖς τοὺς χαλαροὺς κώδικες συμπεριφορᾶς (*codes of conduct*) καὶ ἔτσι δὲν ἔκρινε σκόπιμο νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Σήμερα, στὴν πράξιν ἐπιχειρήσεις καὶ πολλοὶ ἄλλοι φορεῖς, δημόσιοι καὶ ἰδιωτικοί, ἐσωτερικοὶ καὶ διεθνεῖς, δέχονται ἢ ἐπιζητοῦν τὴ συνεργασία μὲ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν, μὲ θετικὰ συνήθως ἀποτελέσματα. Ἄλλωστε οἱ περισσότεροί κώδικες συμπεριφορᾶς δεσπίζθησαν καὶ δεσπίζονται μὲ τὴν παρέμβαση μὴ κρατικῶν καὶ μὴ κερδοσκοπικῶν ὀργανώσεων.

37. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, στοχαστές, ποὺ προσπάθησαν νὰ στηρίξουν τὸ κράτος προνοίας, ἐνέταξαν στὸ ἔργο τοὺς διεξοδικὲς ἀναλύσεις περὶ τοῦ δημοσίου χώρου. Ἡ Hannah Arendt τόνιζε τὴ διπλὴ ἀποστολὴ τῶν πολιτῶν, ὥστε νὰ ἀποκτήσουν δημοκρατικὴ ἀγωγή (τὴν ὁποία ὁ Alexis de Tocqueville, ἕναν αἰῶνα πρὶν, εὑρίσκει ὅτι δὲν ἔχουν οἱ πολῖτες μέσα στὴ δημοκρατία): νὰ κινῶνται πρῶτο, σὲ ἕνα *χώρο ἐμφανίσεως* (μὲ προέχουσες τὶς ἐλευθερίες τοῦ λόγου καὶ τοῦ συνέρχεσθαι) καὶ δεύτερο σὲ ἕνα *χώρο κοινό*, ἀποτελούμενο ἀπὸ τοὺς διαρκεῖς δεσμούς τῆς δημοκρατίας. Διανοητές, ὅπως οἱ Karl Polanyi, Norberto Bobbio καὶ Michel Foucault τόνισαν τὴν ἀναγκαιότητα ἀναδιατάξεως τῶν μεθόδων συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὰ κοινὰ πέρα ἀπὸ τὴν καθιερωμένη τυπολογία. Ὁ Jürgen Habermas ἀποκατέστησε σημασιολογικὰ τὴν ἔννοια *Zivilgesellschaft*

στο πλαίσιο του δημοσίου χώρου εκφράσεως και συμμετοχής στη «ζωντανή», όπως την αποκαλεί, δημοκρατία, στήριξε θεωρητικά την απ' ευθείας επικοινωνία μεταξύ των πολιτών, και εξακολουθεί να διατυπώνει επιφυλάξεις ως προς τη σχέση μεταξύ των μέσων μαζικής ενημερώσεως και τη γνησιότητα της εκφράσεως. Όπως πολλοί άλλοι, σκεπτικός είναι και ο Richard Sennett απέναντι στις σύγχρονες δυτικές αντιλήψεις περί της ιδιωτικής σφαίρας, οι δὲ Margaret Keck και Kathryn Sikkink κατέγραψαν πρόσφατα κατά τρόπο συστηματικό τις διεκδικήσεις κοινωνικών κατηγοριών που αναμένουν δικαίωση. Υπάρχει ήδη σε όλες τις γλώσσες ποταμός μονογραφιών, άλλων μελετών και άρθρων που απεικονίζουν ἐν πολλοῖς τυπολογικά, ἂν ὄχι περιγραφικά, τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν, καθὼς και τὴ διεθνή διάστασή της. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι διαθέτουμε διαφωτιστική, ἐπεξεργασμένη γενική θεωρία καὶ μάλιστα ὑπὸ τὸ πρίσμα ἀντιλήψεων διαφορετικής προελεύσεως, γιὰ νὰ μὴ πῶ με τις μεθοδολογικές κατευθύνσεις τοῦ Max Weber (εἴτε τοῦ ἰδεατοῦ τύπου με δεδομένα καὶ ἐνιαῖα χαρακτηριστικά, πράγμα, ὅπως εἴπαμε, μᾶλλον ἀνέφικτο, εἴτε σὲ συνάρτηση πρὸς τὴν πρόοδο ἢ τὴν ἔλλειψη προόδου στὶς ἐπιδιώξεις τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν).

38. Ἡ συζήτηση δὲ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ με τὴ διερεύνηση τοῦ τρόπου προσλήψεως τοῦ φαινομένου ἀπὸ ἄλλους πολιτισμούς, σὲ ἄλλες περιοχές τῆς γῆς. Νὰ ἐξετάσουμε πῶς γίνεται ἀντιληπτή ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν ἐκτὸς Δύσεως, στὰ κράτη τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἢ ὅταν οἱ Ἄραβες στοχαστὲς ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ibn Khaldoun καὶ μέσα ἀπὸ τις παραδόσεις τοῦ Ἰσλάμ ἐκδηλώνουν γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο ἀντιλήψεις διαφορετικῆς ἀπὸ τις δικές μας, ἢ ὅταν πρόσφατη μελέτη τοῦ 2004 δείχνει πῶς οἱ Κινέζοι, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κομφούκιου ἕως σήμερα, δὲν διανοοῦνται μία κοινωνία τῶν πολιτῶν ἔξω ἀπὸ τις δομές τοῦ κράτους.

39. Κρίνεται λοιπὸν ἀπαραίτητο νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ παγκόσμια κλίμακα τὰ θεωρητικὰ θεμέλια τοῦ φαινομένου. Ὅποια ὅμως καὶ ἂν εἶναι ἡ θεωρητικὴ προσέγγιση, καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἓνας ἀκόμη μύθος, με τὴ δύναμη καὶ τις ἀδυναμίες του, ἔχει τώρα προστεθεῖ στους τόσους ἄλλους μύθους ποὺ πλαισιώνουν τὴν κοινωνία, τὴν πολιτεία καὶ τὴ διεθνή κοινότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κοινωνία τῶν πολιτῶν*, τεύχη 1-10 (1998-2004), Πρόεδρος Νίκος Μουζέλης, Διευθυντής Περικλῆς Βασιλόπουλος, Ἔκδοση τῆς Ἐνώσεως πολιτῶν γιὰ τὴν παρέμβαση.
- Π. Σηλιᾶς, Α. Χουλιάρας (ἐπιμ.), *Ἡ διπλωματία τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν*, Ἀθήνα, 2002.
- H. Arendt, *The Human Condition*, Chicago, 1958.
- J.D. Aston, "The UN Committee on Non-governmental Organization: Guarding the Entrance to a Politically Divided House", *European Journal of International Law*, 2001, σελ. 943 ἐπ.
- J. M. Barceló, Carlos Mendoza Sepúlveda, *Sociedad civil y poder político*, Guadalajara, 1995.
- N. Bermeo, Ph. Nord, *Civil Society Before Democracy. Lessons from Nineteenth-Century Europe*, Lanham, New York, Oxford, 2000.
- N. Bobbio, «Gramsci e la concezione della società civile», in P. Rossi (ed.): *Gramsci e la cultura contemporanea. Atti del Convegno internazionale di studi gramsciani tenuto a Cagliari il 23-27 aprile 1967*, v. 1, Roma, 1969, σελ. 75-100.
- R. Botta, *Manuale di diritto ecclesiastico. Valori religiosi e società civile*, Torino, 1994.
- E. Braun, «Was ist bürgerliche Gesellschaft?», *Das Argument* 1984 (26), σελ. 26-39.
- Ch. Chinkin, "A Critique of the Public/Private Dimension", *European Journal of International Law*, 1999, σελ. 387 ἐπ.
- J. Colonomos, "L'acteur en réseau à l'épreuve de l'international", in M.CI. Smouts (ed.), *Les nouvelles relations internationales*, Paris, 1998.
- P. Donati (a cura di), *La società civile in Italia*, Milano, 1997.
- J. Durán B., *Las nuevas instituciones de la sociedad civil*, La Paz, 1990.
- J. Ehrenberg, *Civil Society. A Critical History of an Idea*, New York, 1999.
- W. P. Eichhorn, «bürgerliche Gesellschaft», in G. Klaus, M. Buhr (Hrsg.), *Wörterbuch der Philosophie* (Leipzig, [6] 1969), Bd. 1, σελ. 203-204.
- M. Foucault, *Il faut défendre la société*, Paris, 1997.
- A. Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, London, 1782.
- C. Focarelli, *Lezioni di storia del diritto internazionale. Sistema delle autonomie, rapporti tra Stato e società civile. Strumenti*, Perugia, 2002.
- Th. Franck, *The Empowered Self*, Oxford, 2002.
- L. Gall, «Liberalismus und bürgerliche Gesellschaft. Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland», *Historische Zeitschrift* 1975 (220), σελ. 324-356.

- P. Ginsborg, *L'Italia del tempo presente. Famiglia, Società civile, Stato, 1980-1996*, Torino, 1998.
- N. Götz, J.Hackmann, *Civil Society in the Baltic Region*, Aldershot, 2003.
- A. Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, London, 1971.
- J. Gray, *The Two Faces of Liberalism*, Oxford, 2000.
- J. Habermas, *Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Boston, 1991.
- U. Haltern, *Bürgerliche Gesellschaft Sozialtheoretische und sozialhistorische Aspekte*, Darmstadt, 1985.
- V. Heins, «Ambivalenzen der Zivilgesellschaft», *Politische Vierteljahresschrift* 1992 (33), σελ. 235-42.
- P. Hengstenberg, K. Kohut, G. Maihold, (editores), *Sociedad civil en América Latina: representación de intereses y gobernabilidad*, Caracas, 1999.
- R. Higgott, G.Underhill, A.Bieler (eds.), *Non-State Actors and Authority in the Global System*, London, New York, 2000.
- M. Kaldor, *Global Civil Society: An Answer to War*, Cambridge, 2004.
- J. Keane, *Global Civil Society?*, Cambridge, 2004.
- , “Who’s in Charge Here?”, *The Times Literary Supplement*, May 18, 2001.
- M. Keck, K. Sikkink, *Activists Beyond Borders*, Ithaca, Cornell, 1998.
- R. Khan, “The Anti-Globalization Protests: Side Show of Global Governance or Law-Making in the Streets?”, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 2001, σελ. 379 έπ.
- La société civile en question*, La documentation française, Paris, mai 2003.
- Z. Laïdi, *Un monde privé de sens*, Paris, 1994.
- E. Lander, *Neoliberalismo, sociedad civil y democracia. Ensayos sobre América Latina y Venezuela*, Caracas, 2000.
- D. Losurdo, «Bürgerliche Gesellschaft und Staat: Hegel, Marx und die zwei Liberalismen», *Z. Zeitschrift Marxistische Erneuerung* 2004 (15), σελ. 124-143.
- R. Markner, «‘Civil Society’ oder ‘Bürgerliche Gesellschaft’», <http://markner.free.fr/bg-dini.htm>.
- D. Marquand, *Decline of the Public*, London, 2004.
- V. Méndez Baiges, *Estado y sociedad civil. La filosofía política de Adam Smith*, Barcelona, 1995.
- Th. Metzger, “The Western Concept of Civil Society in the Context of Chinese History”, www.hoover.Stanford.edu/publications.
- K. Michalski (Hrgr.), *Europa und die Civil Society. Castalgandolfo-Gespräche 1989*, Stuttgart, 1991.
- A. J. Olvera (coordinador), *Sociedad civil, esfera pública y democratización en América Latina*, México, 2003.

- M. Passerin d'Entrèves, *Public and Private. Legal, Political and Philosophical Perspectives*, London, New York, 2000.
- V. Pérez Díaz, *El retorno de la sociedad civil. Respuestas sociales a la transición política, la crisis económica y los cambios culturales de España, 1975-1985*, Madrid, 1987.
- , *La primacía de la sociedad civil. El proceso de formación de la España democrática*, Madrid, 1993.
- K. Polanyi, *La grande transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps*, traduction de J.Malamoud et M.Angeno, préface de L.Dumont, Paris, 1983.
- «Polémique sur l'utilisation des dons pour l'Asie dévastée», *Le Monde* 6 janvier 2005.
- K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, London, 1945.
- R. Price, «Reversing the Gun Sights: Transnational Civil Society Targets Land Mines», *International Organization*, 1998, σελ. 613-644.
- R. Ranjeva, «Les organisations non-gouvernementales et la mise en œuvre du droit international», *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye*, t. 270, 1997.
- J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass., 1971.
- , *The Law of Peoples*, New York, 1993.
- , *Political Liberalism*, New York, 1993.
- , *Justice as Fairness: A Restatement*, (E.Kelly, ed.), Harvard, 2001.
- M. Riedel, «Gesellschaft, bürgerliche», in O. Brunner, W. Gonze, R. Koselleck (Hrgr.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 2, Stuttgart, 1975, σελ. 719-800.
- R. Righter, «Free for All», *The Times Literary Supplement*, September 26, 2003.
- G. Rincón Gallardo (coordinador), *Partidos políticos y sociedad civil*, México, 1995.
- J. Rosenau, *Turbulence in World Politics*, Princeton, 1990.
- E. Roucounas, «Facteurs privés et droit international public», *Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye*, t. 299 (2002), Leiden, Boston, 2003, σελ. 41-103, 136-139, 183-186, 272-275 και βιβλιογραφία.
- A. Seligman, *The Idea of Civil Society*, Princeton, 1992.
- R. Sennett, *The Fall of the Public Man*, New York, 1992.
- A. de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, Paris, I (1835), II (1840).
- D. Tussie (compiladora), *El BID, el Banco Mundial y la sociedad civil. Nuevas modalidades de financiamiento internacional*, Buenos Aires, 1997.